

== L L O ==

1886Են մինչև Արծրունիի մահը. — Գաւառի
և ցրւած զրականութիւն. — Տեսակ մը տե-
րականութիւն:

1886 տարին մինչև 1893, Մշակի
մէկ վերաբացումէն մինչև միւս վերա-
բացումը, Արծրունիի մահէն վերջ, Լէօ կը
գրէ իր սիրած սոյն թերթին մէջ, կամ
առանձին հրատարակութիւններով, մերթ
արտատպուած ուրիշ թերթերէ, Ալբիւրէն,
օրինակի համար, կամ Մուրճէն: Բայց իր
վառարանը, իր կենտրոնածիգ զօրութիւնը
կը ֆիստ միշտ Մշակ, ուր միշտ ալ կը
վերադառնայ ամէն կարճ կամ երկայն
բացակայութենէ վերջ: Անգամ մը մագ-
նիսացած Արծրունիէ, նա կը դառնայ միշտ
անոր շուրջ, ինչպէս թիթեռ մը լոյսին:
Նա մեզի կու տայ տեղեկութիւններ իր
անմոռանալի Շուշիէն, զրական քննադա-
տութիւններ, տեսակ մը հրապարակախոս-
տութիւններ զրական կամ ընկերական ու-
րիշ խնդիրներու շուրջ, և մանաւանդ պատ-
կերներ, աւելի ճիշդ վէպիկներ, յետոյ
ստեղծ ամփոփուած հատորիկի մը մէջ:

Ես պիտի չյիշեմ, կարճ կամ երկայն
այն բոլոր յօդուածները՝ զորոս նա ցրուած
է թերթերու մէջ, կամ ամփոփած առան-
ձինն հատորներու. անոնցմէ պիտի յիշեմ
միայն զոմանա և այնչափ միայն որ ամ-
բողջ գաղափար մ'ունենանք այն առաջին
ստակարարութեանց զորոս կը թողուն զրուած-
ներու վերնագիրները իրենց առեղծուա-
ծային համառոտութեանը մէջ:

Այսպէս մենք կը յիշենք խառն ի խուռն
և ժամանակագրական միակ կարգաւ մը.
Նամակ Եռչոյց¹, ստեղծ առանց ուրիշ վեր-
նագրի. Նորավեպք Արփիարի², Սիրանոյշ
« գրիչ » Սրբունի Տիսապ³, Թբու շուր,
Բարակ մակոդ⁴, Նորավէպ, իր բառովը՝
պատկեր, Մարտիր⁵, Նորավէպ, Շատրիից
մէկը⁶, պատկեր, Պանդոխտը⁷, Մի քանի
խօսք մեր վեպերի առիթով, Նամակներ քն-
կերիս⁸, Շահարաշաղ¹⁰... Մի եւր հրատա-
րակութիւն մեր ժողովրդական գրականութեան
համար՝ Սասմայ ծախր¹¹, Դարդարման¹²,
Նկատողութիւններ¹³, և այս թուականին
ալ դեռ տեղեկատուութիւններ Շուշիին վը-
րայ, Եռչոյն քննադատութիւնները, Խօսքս Եռ-
չում: Եւ իր առաջին յօդուածը՝ զոր կը
կարդամ Մշակի մէջ, երկրորդ վերաբաց-
ման, Գրիգոր Արծրունիի մահէն վերջ, Ա-
նրեղիստ գործունէութիւն¹⁴, շեշտի այնպիսի
կորովով մըն է, որ Լէօ կը զգացուի իբր
Մշակի բախտին զեկավարներէն կամ տէ-
րերէն մէկը: Առանձին հատորներով կար-
գացեր եմ իրմէ դարձեալ մինչև 1893
թուականը, Վահան Մամիկոնեան, 1888,
Արեւագին, 1890, Վերջին վերքեր 1891,
Թարսարման գիշերը 1892, Ախտանաեռ-
րին 1893:

Վէպեր և Նորավէպեր՝ որ վիպասան մը
կը մատենեն: Առանձին տեսակի գործ մըն
է իմ յիշատակարանը, 1891, որուն մաս-
նիկ մը արդէն տեսանք նախորդ յօդուա-
ծին մէջ, և որուն հոս աւելի մեծ ամբող-
ջութիւն մը պիտի տեսնենք:

Ահաւասիկ ոչ աննշան քանակ մը իր
այս շրջանի գրուածներուն որոնց վրայ
մենք կ'ուզենք ճանչնալ մարդը՝ մինչև
իր կարեւոր հանգրուաններէն մէկուն մէջ:

Լէօ, թէև ոչ յանկարծոյն, բայց միշտ

1. Մշակ, 1886 թիւ 10 ևն:
2. Մշակ, 1886 թիւ 30:
3. Մշակ, 1886 թիւ 42:
4. Մշակ, 1886 թիւ 69:
5. Մշակ, 1886 թիւ 77, 78, 79, 80:
6. Մշակ, 1886 թիւ 138, 139, 140 և 1887
թիւ 4, 5, 6, 27, 28:
7. Մշակ 1887 թիւ 93, 94:

8. Մշակ 1887 թիւ 117, 118, 119, 120, 121:
9. Մշակ 1888 թիւ 55:
10. Մշակ 1888 թիւ 74:
11. Մշակ 1888 թիւ 147:
12. Մշակ 1889 թիւ 105, 106, 107:
13. Մշակ 1892 թիւ 10, 11, 15, 33:
14. Մշակ 1893 նոյեմբեր թիւ 2:

զարգանալու հետ է դէպ ի ընդարձակու-
թիւն, տիրականութիւն և տեսակ մը գի-
տակցութիւն : Արդէն տեսիլներ տեսած
է որոնց նշոյնները կը լուսաւորեն իր դէմ-
քը, բայց դեռ իրմէ կը խուսափեն իրենց
ամբողջութեամբը ու զինք կը խաղցնեն :
Կրնայ ունեցած ըլլալ գիտակցութիւնը որ
իր բանին սերմը հաճութեամբ ընդունուած
է ունկնդիրներէ . և իր պզտիկ անունը
կրնայ մեծ անուն մը ըլլալ : Բարայեանի
տետրին մէջ կը կարդամ թէ «Արծրունին
նամականքով ու Շուշի գնացող ծանօթնե-
րով շարունակ գովում և խրախուսում էր
Լէօին» : Այս արդէն շատ էր իրեն աւելի
թեւ ու թոյլը տալու համար : Ուստի և
ինք կը փնտոէ ու կ'ընդունուի այն շրջա-
նակներուն մէջ, որոնք քիչ շատ կիրթ ու
զբաղան էին :

Իր այս շրջանի գրուածներուն մէջ եր-
կու նկարագիր կը տեսնենք որ մերթ ի-
րարմէ շատ կը տարբերին . առաջինը այն
կեանքին՝ զոր կը գտնէ գիրքերու ընկե-
րութեան մէջ, երկրորդը միւս կեանքին՝
իրական կեանքին, զոր կը տեսնէ իր շուր-
ջը և ուր կ'ապրի ու կը շնչէ : Երկակեն-
ցադի այս վարժութեան մէջ մարդս բո-
լորովին տարբեր նկարագիրներ կը ստա-
նայ : Գիրքերուն մէջ միշտ աւելի ընտիր
ընկերութիւն կը մը գտնէ և ստէպ աւելի
քարծր, մինչ շուրջի կեանքը շատ անհա-
ւասար է . և մարդ ստիպուած է միշտ կը-
ռուիլ, ճիգ մ'ընել, ոչընչացման և ոչըն-
չութեան հոսանքի մը մէջ չտարուելու հա-
մար : Լէօի շուրջ մեռելութիւնն ու ան-
շարժութիւնը այնքան է որ իր նամականք
Շուշուց տեղեկատուութիւններուն մէջ,
ուրիշ բան չգտնել հաղորդելու, բայց և
թէ Զորհնէքի հանդէս մը որով կ'ոգեւո-
րուի : «Միտ միանման տխուր կեցութիւնը
քիչ մը փոխվեցաւ յունուարի վեցին : Սի-
րը Ղարաբաղի առաջնորդի կարգադրու-
թեամբ քաղաքի հրապարակում մեծ շու-
քով կատարվեց Զորհնէքի հանդէսը, որ
շատ լաւ տպաւորութիւն թողեց ժողովրդ-
դի անհամար բազմութեան վրայ» : Գիծ
մը գրուարիւն տէրտէրականութեան :

Անշուշտ Լէօ աւելի տաղանդ ունէր ,
քան լրագրի մը տեղեկագիրը, որ փորձերն
ըլլալու : Բայց ինք կ'ուզէր հասարակու-
թեան օգտակար բան մը ըսել, ըսել ձեռով
մը որ անոր սրտովն ըլլայ, և նպատա-
կին ամենէն աւելի յարմար ձեռն էր տե-
ղեկատուութիւններ ընել իր շուրջի կեան-
քին վրայ : Ապահով էր որ հետաքրքրու-
թեամբ պիտի կարդացուէր, գէթ Շուշիի
մէջ, և իրեն շրջանակ մը պիտի շինէր
ճանչցողներու և հիացողներու : Տեղեկա-
տուութիւնները թերեւս յօդուածներն ալ
էին զորս թախանձանօք կը խնդրէր Ար-
ծրունի : Բայց այս տեղեկատուութիւնները
միշտ բնոյթը չունէին հաճելու . աւելի յա-
ճախ կը խորանէին և կը խորազանէին,
Արծրունիի ռժով շինուած ձաղկանքներով :
Ձաղկանքի առարկաներն են հասարակու-
թեան անտարբերութիւնը դէպի հասարա-
կական գործերը, դպրոցը, եկեղեցին, և
ժողովրդեան ուրիշ ընկերական բարքեր,
ինչո՞ւ, օրինակի համար, Շուշիի մէջ հա-
յերէն չեն երգեր, ինչո՞ւ այսպէս կը հա-
գովին և ինչո՞ւ այնպէս չեն ըներ : Հրա-
պարակախօսութեան այս տեսակը՝ երբ թե-
թեւ և ազնուացնող շունչով մը ոգևորուած
չէ, վտանգի մէջ է քարոզի փոխուելու,
անտանելի և անաքքոնիկ : Բարեբախտա-
բար քիչ չեն պահանջուած գիծերը Լէօի
այս կարգի գրութեանց մէջ որոնք կը մատ-
նեն ապագայ հրահանգուած հրապարա-
կագիր մը, որուն ձիւրքերը դեռ զսպուած
ու կասեցուած են սկսնակի մը անհամար-
ձակ շարժումներէն :

Սեռը՝ ուր ամենէն աւելի յաջողած է
Լէօ թէ իր սկզբնաւորութեան և թէ իր
զարգացման մէջ, զբաղան քննադատու-
թիւնն է . առողջ միտք մը գտանք զինք
Հայկունիի դէմ՝ զբած միջոց . նա կը դառ-
նայ միանգամայն թիթեալութիւն, զարգա-
րուն, նշուաւէտ : Գործ մը կ'ըմբռնէ ամ-
բողջապէս և իր բոլոր մասերուն մէջ . չեմ
ըսեր թէ իր քննադատութիւնը կատարե-
լութիւնն ունի զամենքը հաճելու ու հա-
մողելու . բայց ճիշդ տպաւորութիւններ կը
ստանայ գործէ մը և զանոնք կը հաղորդէ

ոճով մը որ ընթերցողը լաւ տրամադրու-
թեան մէջ կը դնէ իր գաղափարներուն
հետ, թէ և այս գաղափարները միշտ ա-
մենէն աւելի ճիշդները չըլլան, կամ զայն
չըլլան ամէն ժամանակի ու կացութեան
համար: Բայց միշտ իր աշխարհին մէջ կը
գտնուի, որուն կը ճանչնայ օրէնքները,
սովորութիւնները և կոչելու մեծ մարդիկ-
ները:

Այս շրջանի իր գրական ըննադատու-
թիւններէն յիշենք միայն Նորապէսք Ար-
փիարի, «Սիրաւոյ» գրիչ Սրբուհի Տի-
սար և ուրիշ երկու կտորներ՝ Սասմայ Մա-
րուն վրայ և Մի քանի խօսք մեր վէպերի
առիթով: Արփիար իրեն վաղուց հաճոյ
անցեր է, անշուշտ այն ժամանակէն երբ
Հայկակ ստորագրութեամբ թղթակցու-
թիւններ կը դրկէր Մշակի Պոլսէն: Տես-
նենք ինչ կը զրէ իր նորավէպերուն վը-
րայ. «Պատիւ երիտասարդ հեղինակին»,
որ արծարծում է այսպիսի թարմ, ժա-
մանակակից հարցեր, ինքնուրոյն պատ-
կերներ է նկարում, գեթ մնալով կոյր
հետեւողութիւնից և մեր դեռաբոյս վիպա-
սաններին վիճակված մի երգը հազար տե-
սակ երգելու տկարութիւնից: Պր. Արփիա-
րեանը լաւ վիպասանի շատ զարդեր ու-
նի. դրանցից առաջինը և ամենամեծը
պարզ ու հասարակ ոճն է. ապա քաղցր
լեզուն, նկարագրելու, պատկերացնելու
յաջող ձիրքը: Բայց Արփիար իր թե-
րութիւններն ալ ունի. իր նորավէպերուն
դիւցազնիւր՝ ստէպ անձնասպան կ'ըլլան
երբ թողախտով չեն մեռնիր: Այս է միշտ
կեանքի կենդանիներուն լուծումը. ո՛չ, ան-
շուշտ. ի՞նչ իրաւամբ այս կէտը կը ըն-
նադատէ և կը ցուցնէ թէ միակ ելքը չէ
ասիկայ վէպ մը աւարտելու. կարելի է
վերստին ոտքի ելլել և կամ մի կերպ
գոյութիւն քարշ տալ: Մտոյն վրայ հար-
ուածուած ճիւղը միշտ գետին չիխնար, եր-
բեմն կը կտտի ու կը կախուի:

Սրբուհի Տիսարի վրայ գրած յօդու-
ածը կը սկսի սոյն նախադասութեամբ.
«Ուռն հռչակաւոր ըննադատ Բեռլինակին
շատ աննպաստ կարծիք ունի առհասարակ

կին հեղինակների, կին բանաստեղծի մա-
սին... Հռչակաւոր ըննադատի կարծիքը
զուրկ չմնաց ճշմարտութիւնից»:

Մի քանի խօսք մեր վէպերի ստիքով՝
Լէօ կը յայտնէ այն մտքը թէ աւելի ըն-
տրութիւն պէտք է ունենալ՝ վէպերու
թարգմանութեան մէջ, չհրապուրելով
մանաւանդ ֆրանսական շարք մը վիպա-
սաններու անիմաստ և դատարկ շառաչէն,
որոնք այնքան յարգուած են Պոլիս և ու-
րոնք մեր ժողովրդեան համար ոչ մէկ կա-
ցութեան մէջ օգտակար չեն:

Սոյն յօդուածէն մէկ խօսք միայն կը
վերցնեմ «Գեղարուեստը միայն գեղեցկին
չի պատկանում»: Այս խօսքը կրնայ բա-
ցատրուիլ ամբողջ էջերու մէջ:

Դաւիթ և Մհերի ազգային վէպի ըն-
նադատութեան մէջ՝ Լէօ նուազ խիստ է
քան ուրիշ նիւթերու մէջ, Հոս ինքն իսկ
կ'ոգեւորուի ազգային դիւզացներու ոգիու-
վը, և աւելի զայն կը բացատրէ, և ճա-
շակել կու տայ, քան զայն կը ըննադատէ
արուեստի տեսակէտով: Լէօ պատմական
ըննադատական միտքը ալ ունի, բայց զայն
աւելի կ'ուզէ գտնել ուրիշներու գործերուն
մէջ, քան իր անձնական ըննութիւններու
վը համար վատմութեան թուականի մը,
անհասկանալի բառի մը, կամ դէպքի մը
ճշգրտութեան, իրեն մէջ գրական ըննադա-
տը և հրապարակախօսը մանաւանդ կը տի-
րեն ու կը կշռեն պատմական գործի մը
ըննութեան մէջ: Լէօ իր ըննադատութիւ-
նը Մ. Արեղեանի հրատարակութեան վը-
րայ կատարած է, որ իր ամանագէտ պատ-
մական ըննադատ շատ աւելի վեր է Լէօէ
ինչպէս նաև կանայեանց և Բ. Խալա-
թեանց իրենց նոյն նիւթին վրայ գրուած-
ներուն մէջ:

Լէօ կը զգայ իր մէջ որ համբաւ մը
կը դառնայ. որ իր դէմքը միապագայ ամ-
բօխէն կը գատուի ու կը պայծառանայ:
Գառառացի, Ռաւսանայ՝ իր բոլոր կեղծա-
նունները կ'անհետանան, կը ցնդի նոյն
իսկ Աղառի Բաքարխանցի, իր բուն ա-
նունը, անուն տրուած իրեն իր ընտանի-
քէն, և չիմնար Բայց եթէ իր անու-

ներ, անունը ընտրուած իրմէ, յատկացուած ու սիրուած, երեք տառով կարճ անունը, որ կը հնչէ շոինդի մը պէս և որ պիտի հնչէ ինչպէս տիտղոսը վէպի մը, Լէօ, վէպի մը անհասկանալի և հրապուրիչ՝ զոր մարդ կը բռնայ:

Գրական սեռը՝ ուրկէ ամենէն շատ արտադրած է Լէօ իր այս շրջանին պատկերներ են, նորավէպեր՝ որոնցմէ ոմանք վէպ մը դառնալու աստիճան կ'ընդարձակուին, ինչպէս Վիլյոյի վերքեր, Ախտուսու նոյրին: Այս պատկերներուն ու վէպերուն մէջ կան որ վերցուած են ազգային պատմութենէն իր հին, ինչպէս Վալուան Մաւսիկոնան, եւ իսկ ամենամատարաւ նոր շրջանէն ինչպէս Թարսիսման գիշերը, Վիլյոյի վերքերը: Միւսները, և աւելի բազմաթիւ, երեկուան արդիութիւն մ'ունին:

Պատկերը՝ մտածութիւն մը չէ, տեսարան հանուած՝ իր սկզբնաւորութիւններովը, իր հետեւանքներովը ու ամբողջ ընդարձակութեամբը: Կենաց մաս մըն է, կտրուած որոշեալ կէտի մը վրայ, ամբողջութեամբ մը և յատկութեամբ մը որ ինքնին կը թողու հասկցուիլ բոլոր նախընթացները, կատարածն ու մանրամասնութիւնները: Այս սեռը ամենէն աւելի յարմարն է, ամենէն աւելի պարզ միջոցներով հասարակութիւնը կրթելու, զուարճացնելու, զբաղցնելու, կամ ընկերական գաղափարները տարածելու: Շատ ընթացիկ սեռն էր, մանաւանդ քառորդ մը դար յառաջ, ուր նորավէպ մը այնքան սպասուած էր լրագրի մը թերթոնին մէջ, ինչպէս խմբագրական մը անոր առաջին սիւնակին վրայ: Լէօ չէր կրնար պակսիլ այս սեռին մէջ արտադրելէ, քանի որ ինք այնքան բան ունէր ըսելու հայ հասարակական հասկացողութեանց նկատմամբ, և քանի որ իր գրուածները, իրաւաստան, ամէն տեղ խնդրուած ու հիւրընկալուած էին: Մենք չենք ծանրանար իր պատմական կտորներուն վրայ, որոնք աւելի ժողովրդականացման գործեր են, քան աւուրեալ արտադրութիւններ: Ասոնց մէջ, ինչպէս, օրինակ, Վահան Մամիկոնեա-

նին, պատմական ուսումնասիրութիւնը շատ քիչ է դժգոհութիւնները պայծառացնելու, և պարզ կրկնութիւն մըն է, տեսակ մը պատկեր վէպի ձեւին տակ, նոյն իրողութիւններուն, արդէն ընդհանրացած ժողովրդեան մէջ հնադարեան հասկացողութիւնով մը, առանց լուսաւորութեան նոր գիծի մը:

Ինչպէս ասոր, նոյնպէս իր միւս պատմական վէպ և վէպիկներու մէջ, Լէօ խոր կերպով Թաֆֆիի ազդեցութեան տակն է: Նոյն հասկացողութիւններն ունի հայ պատմական կեանքին նկատմամբ և նոյն զգացումները ժողովուրդի մասին: Ստրկութեան նէ ընկնուած ամբոյս մը, որ կորսնցուցած է մարդկային բոլոր զգացումները, և հնարագիտութեան բոլոր միջոցները բռնութեանց հանդէպ: Ուրիշ բան չգիտեր՝ բայց եթէ ոչնչանալ, խոնարհիլ, խաղապատիլ, իր քաղաքի և եկեղեցւոյ իշխաններովը. — ընդհանրապէս վատ շահագործողներ, — և անբանացածի մը համակամութեամբ ինք գինք թողուլ թուրք կամ քրիստոնէին, Թաթար կամ պարսիկ խանին վայրագ կամ անբարոյական քմահաճոյքներուն: Մահուան այս ծոցին մէջէն է, որ յանկարծ գուռ կը ցատդի երիտասարդ հերոս մը, յառիճ ջոկէ, ինչպէս կ'ըսէ մէկը մեր հին ժամանակագիրներէն, աներկիւղ, համարձակ ու քաջ, տեսակ մը միջնադարեան ասպետ՝ պաշտպան խեղճերուն ու որբերուն, որուն բնաւորութեան կատարութիւնները կ'անհետանան իր դիւցազնութեան մեծութեան և սրտին բարութեան մէջ: Այսպէս է Թարսիսման գիշերը վէպիկին մէջ Հալիճօրցի Թաթոսն ու Դալի — Փարսադան, — որովհետեւ այս տեսակի հերոսները միշտ իրենց ընկերն ալ կ'ունենան՝ հաւասար իրենց սրտի քաջութեանը, և Վիլյոյի վերքեր վէպին մէջ, Թիւլի — Ուրզումանը և Դալի — Մահաբապ, իր ընկեր վարդապետը: Կը տեսնենք Թաֆֆիի Զալալէզդին վէպի դիւցազններուն նկարագիրն ունին, դժգոհ մը ուսկէ պիտի սերէր յետոյ դաշնակցականը:

Լէօ առհասարակ իր այս շրջանին շատ

ազդուած է Ռաֆֆիէ, ամրողջ կտորներ կան զոր մարդ պիտի ըսէր օրինակած Ռաֆֆիի այս ինչ տեսարանն կամ այն ինչ կացութենէն, իայց նմանութիւնները աւելի ներշնչումին մէջ են քան իրին: Ասկէ զատ Լէօի գրելու կերպը շատ այլապէս բարձր է քան Ռաֆֆիին, թէև չըլլայ ոճի կատարելութիւնը, բայց բոլորովին կը պակսին Ռաֆֆիի անհամ ու անտանելի հասարակ տեղիքները, և անիւ մաստ նկարագիրներն ու ընդլայնումները: Լէօ աւելի հակիրճ է, աւելի յստակ և աւելի իրին մօտ: Կը տեսնուի որ իբր սրիշիտ շատ ուրիշ ազդեցութիւններ կը բաժնէ, քան Ռաֆֆիին կամ ուրիշ հայ հեղինակներուն. անձէն դուրս՝ կը գտնուի նաև անխիշական ազդեցութեանը տակ ոտու հեղինակներուն և ասոնց միջոցով գաղղիացի իրապաշտ վիպասաններուն: Այս ոճին համար ալ է որ իր վէպերը իրական պատմութեան տպաւորութիւնը կը թողուն: Վերջին վերջերի մէջ, Լէօ նոյն իսկ ստիպուած կը զգայ ինք գինք ծանուցանելու թէ պատմական շատ նիւթ կայ մէջ, հաւաքած գլխաւորապէս Ղարաբաղի և Սիւնեաց անհղութիւններէն: Ինք բնականաբար վրան չառնէր բոլոր մանրամասնութեանց վաւերականութեան ստուգութիւնը՝ ինչ որ շատ վիճելի է մանաւանդ որ յետ Ռաֆֆի խառնաշփոթ մշակութիւնները հրատարակելուն, կերպով մը գրական նորաձեւութիւն մ'հղաւ, Ղարաբաղի մէջ դիւցազնութիւններ փնտռել: Միշտ իսկ՝ վիպասանին ունը պատմական ըլլալու պատրանքը կու տայ նոյն իսկ հոն՝ ուր օրուան մէկ պահուն կամ բնութեան մէկ դիրքին նկարագրիւր կը գծէ:

«Անշնային քաղցրիկ արեւը տարածել էր Զրաբերդի անասանան անտառների վրայ: Հովիտների այն պարզ օրերից մէկն էր, որի նմանը շատ սակաւ է տեսնում թանձր անտառների և լեռների երկիրը: Մի մաքուր ու թարմ, մրսացնող օդ, մի հիմնալի կապոյտ երկինք և մի ձեզ արեգակի տաքացնող լոյս — զրանք էին այդ օրւայ զարդարանքը:

Դեռ արեգակը կէտօրւայ տեղին չէր հասել և նրա լոյսը հազիւ էր կարողանում փոքրիկ շերտեր զցել անտառային նեղ ճանապարհէ վրայ, որը իշխելէ տաքեալի

վանքի խոր ձորից բարձրանալով դէպի Գաստակերտ դէպք և այդպիսից անցնելով հասնում էր Տանաշէն դէպք և յետոյ իջնում Թարթարի ձորի վրայ: Այդ ճանապարհը դեռ եւս խոնաւ էր աշնանային թանձր մշուշներից. նրա վրայ թափած դեղին տերևների վրայ դեռ նստած էր առաւօտեան եղեամբ. սառած տերևները խըշխըշում էին, անտառում անորոշ շշուկ էին տարածում»:

Եւս գաղափարը կազմած եմ թէ նոյն իսկ ոճի մասին դատաստան մը կազմելու համար պէտք է փոխադրուիլ ժամանակին մէջ և ապրիլ տեղւոյն վրայ. այսինքն ունենալ էսթէթիքական ճաշակները ժամանակին և տեղւոյն ուր կը գործուի: Ռաֆֆիէն գտնուած հերոսի տիպարը անաքրոնիկ է այլ եւս և նորաձեւութենէ ընկած. մեր օրերս կը սիրուի մանաւանդ և կը փնտրուի տիպարը՝ որ փոխանակ բիրտ ուժի, ցոյց տար նկարագրի աւելի հաստատականութիւն մը, և նուրբ հաշիւները հոգւոյ մը որ կրնայ, առանց իրեն կամ իւրաց կացութեան մէջ բան մը այլալիւծ անոնց տրեւել, կամ զանոնք հաշտութեան մը բերել: Բնականաբար մեր այս արդի պահանջներով մենք ոճի մէջ պիտի փրկուուինք աւելի փափկութիւն, տեսակ մը վայելչութիւն, և նուրբ արուեստ մը որ իր փայլովը ամէն բան գեղեցիկէր, չպարէր ու հարթ հաւասար ցուցնէր: Չափազանց զօրութիւն մը կամ հոգւոյ ծայրանշիղ խեղճութիւն մը մեզի համար շատ խիստ և շատ թոյլ պիտի երեւէր, անսովոր մեր վարժութեանց: Մենք պիտի ուզէինք Հայաստանի տեսարաններ՝ նկարուած, եւրոպական արուեստի ցուցահանդէսներուն մէջ զրուելու համար: Ահա ինչ որ ըրած է Ահարոնեան, որ բոլորովին կը տարբերի Լէօէ, թէև սակայն նոյն երկիրն էր և նոյն դէպքերու պատկերներն ու նրկարագիրները տայ մեզի: Ահարոնեան երկրին և ժամանակին մէջ չէ գրած՝ ուր այն ինչ դէպքը պատահեցաւ: Ինք, այսպէս ըսելու համար Ասիոյ մէջ տեսած է և Եւրոպայի մէջ գրած: Անհամեմատ աւելի

սթիլիստ է և արուեստագէտ, իր նկարազերհները, իր վերլուծութիւնները, իր գոյները՝ ամենասակաւ վերապահութեամբ, այնպիսի աւարտուն արուեստով մըն են և գիտակցութեամբ, ուսկէ՛ այն ամբողջը՝ որ նկատի առնուած է, ապահովապէս շատ քիչ բան կը հասկնայ, բնաւ բան չիհասկնար և պիտի կրնայ ըսել անշուշտ թէ ես այս տեսակ զգացումներ ու մտածութիւններ չեմ ունեցած. դու տարբեր բաներ կը նշմարես հոն՝ ուր ինծի բան չեւրեւնար: Ահարոնեան բողոքովին ժողովուրդական ըլլալով հանդերձ ժողովրդեան համար չէ որմէ խոյս կու տան իր արուեստին մէկէ աւելի գիծերը:

Բայց եթէ մենք փոխադրուինք ժամանակի մը մէջ ուր թուրք, թաթար, պարսիկ կամ քիւրտ բէկ մը, խան մը, կասաղի գազանի մը պէս յարձկած է անպաշտպան ու խեղճ ամբողջի մը վրայ, տեսնենք զասոնք իրենց գետնափոր խորիկներուն մէջ որ աւելի որջերու կը նմանին, և իրենց բրգզգեալ ու ցնցոտի կուրջերուն մէջ, որ իբր արտաքին կեղևն է խեղճ ու անիմաստ հոգւոյ, տեսնել թէ ինչպէս այս ամբողջը, վերահաս մահուան առջև յուսահատ, անճրկած, կը փակչի եկեղեցիի մը կամ մենաստանի մը որմերուն՝ ուր կը կարծէ փրկութիւնը գտնել՝ կամ հին բերդի մը անացորդներուն մէջ, ուր իր իշխաններուն ու սրբազաններուն հետ չգիտէ ինչ ընել, քան հսկել ստրկութեան, ցածնալու ու վայրագութեան վայրկենին, այն ատեն մենք Լէօի ոճը, արուեստը, ոգին, զգացումները աւելի ճիշդ պիտի գտնենք, աւելի հաւատարիմ թարգմանը այս ամբողջի ցաւերուն, սահմուկած ու անբանաջած՝ որուն՝ ի լուր այս վէպերուն՝ աչքերը պիտի փայլին, պիտի ճանչնայ իսկոյն իր ցաւերը, պիտի ըսէ՝ այո՛ այսպէս եղաւ, ասոնք իմ զգացումներս են, այսպէս կը մտածէինք. և զայրոյթի ու ուրախութեան արցունքներ պիտի թափէ:

Լէօ անհամեմատ աւելի այս ժողովուրդեան համար է. աւելի յարմար անոր հասկացողութեան և գրած միջոց. իր արուեստ

տին մէջ ուրիշ բանի ու չէ դրած բայց եթէ հասկցուիլ անոնցմէ որոնց կեանքն վերուցած է իր վէպերու նիւթը, այն գիւցադին՝ որ մասը կտրած ժամանակ չգիտէ ինչ ընել:

Այս մի և նոյն դատաստանը կրնանք ընել նաև առանց խղճի ու վերապահութեան իր միւս պատկերներուն ու վէպիկներուն համար ալ, — ի բաց առեալ Ախաւանուրիւն կտորը, — տեսակ մը ողբերգականակերպական վէպ՝ ուր բարեկեցիկ ընտանիք մը քուրդայի մը տարին չափազանց զգուշութեան մը երեւակայութեանն՝ ախտէն բռնուելով, անկէ կ'ազատի բարեգործական հաստատութեամբ մը ի նպաստ աղքատ արկածեալներուն, թէև շատ հասկանալի ամենուն, հակառակ իր քիչ մը խորհրդագրած վերջնութիւն տեսարաններուն, — ամէնքն ալ՝ իրենց արուեստին մէջ այնքան հաւատարիմ պատկերներն են անոնց որոնց կեանքն առնուած են, որ չեն կրնար զանոնք չհասկնալ՝ իրենց բոլոր ջլատող մանրամասնութեանցը մէջ:

Բայց մտաւ, Մայրը, Դարդամահ, Արևգիւն, որքան հայ ընտանեկան ներքին կեանքէ դէպքեր կը նկարեն, որոնք բողոքովին զուրկ են բարոյական ազնուութենէ, նկարագրի կորովէ, մտքի հնարագիտութենէ: Մայր մը որ կը տառապի իր խրճիթին մէջ, մինչ հայրը՝ անդին, Բագու՝ կը շուայտի անառականոցի մը մէջ, աղա մը որ կը զրկէ իր գերազանց մերձաւոր ժառանգութենէ՝ չունենալով պարզապէս այն ցած շողոքորթողի նկարագրը՝ որով ուրիշներ զինք կը պաշարեն, հաստափոր կարմիր թուշերով վաշխառու մը՝ որ քանի մը ռուպլիի փոխադէն կը թշուառացնէ ամբողջ խեղճ ու կրակ ընտանիք մը, մայր մը որ իր աղջիկը գազանի մը գրկը կու տայ, ուր շուտով կը գտնէ ամօթալի մահը, սպառնացող ճշնշուաններ խոյս տալու համար, — և պատկերներ տգիտութեան, և պատկերներ ապականութեան:

Այս պատկերներուն մէջ հայ ժողովուրդական ընտանեկան կեանքը ափշեցուցիչ

ընկածութիւն մը կը ցուցնէ, Մտաւոր ու բարոյական կրթութիւն մը հոն բոլորովին եր պակսի. և գիտակցութեան ոչ մէկ նըշոյլ զայն չիլուսաւորեր: Բոլոր հասկացողութիւնները, բոլոր աշխարհայեցողութիւնները անհատին և անոր իրաւունքներուն մասին, կազմուած է շարք մը աւանդական և աւելորդապաշտական հաւատալիքներէ և սրբութիւններէ, որ ցանցի մը պէս կը պատէ իրենց չորս կողմը, ճահճի մը պէս կը լճանայ իրենց շուրջը և իմացական ամէն կողով ու ազնուութիւն կը խեղդէ: Կրական տոկոսնութիւն մը ընդհանրապէս չափազանց ունին, և նախաձեռնութեան ոչ մէկ կայծ չմղեր գիրենք, ըլլալ նոյն իսկ չարութեան մէջ, ճիգ ընելու, բարձրանալու, ազնուանալու և տիրելու, անոնք անբանային են թէ իրենց չարութեան և թէ բարութեան մէջ: Ճըմարիտ կրթութեան ահագին կարիք կայ: Եթէ ժողովրդեան աղջիկ մը մերթ բախտի կը հասնի, ինչպէս անկէ հաստ մը կայ Գատերից մէկը պատկերին մէջ, աւելի հասցուած է, քան հասած: Ամէն պարագայի մէջ, գովելի է այն արիւթիւնը՝ որով ման չխրտիր աւելի լոյս ու փայլ տեսնել:

Բայց ինծի կ'երեւի Քէ, լրագրութեան և դպրոցներու միջոցաւ, հասկացողութիւնները արդէն քիչ մը փոխուած են ժողովրդեան բոլոր խաւերուն մէջ, և Լէօի այս պատկերները հնութենէն սպառած ու հազուադիւս դարձեր են:

Բայց դեռ ապրող իրականութիւն մ'ունի Պոստիստը, որուն ճնշող ու հոգեհան նկարագիրները չեն կարծեր որ գտնուի հայ մը որ չհասկնայ, մանաւանդ անոնց մէ որ կը դիզուին մեծ շահաստաններու բանուարական աշխարհին մէջ, Պոլիս, Բագու կամ ալլուր, բոլոր աշխարհիս մէջ: Այս նկարագիրները աւելի ջլատող ու ազդեցիկ են մանաւանդ անով որ Լէօ ինքնին այս կեանքը ժամանակ մը ապրած է: Իսկ այս գրքին ընթերցումէն վերջ միայն հասկանալի կը դառնայ բարոյական կորովի այն ամբողջ մեծութիւնը, որով գինուած է

Լէօ այսպիսի խաւար կացութիւնէ մը հասնելու մինչեւ իմացական բարձր կրթութեան մը:

Այսպէս հիմնովին ճանչնալով աղբաւդասականագիտի մը կեանքը՝ զոր ինքն իսկ ապրած է, Լէօ շատ կու տայ այս ժողովրդեան համար որ զինք կը հասկնայ ու կը կարողայ:

Իր գործունէութեան այս երկրորդ շրջանին վերջերը կրնայ կազմուած ըլլալ իր մէջ գիտակցութիւնը թէ ինք բան մը ըրած է ժողովրդեան համար, թէ ունի ընթերցող հասարակութիւն մը որ զինք կը հասկնայ ու կը սիրէ, զինք կը նկատէ քարեկամ մը իր ցաւերուն:

Այս շրջանին Լէօ սիրուած կը տեսնենք նաեւ գրական ուրիշ սեռ մը, ուղեգրութիւնը, ճամբու նոթեր, զոր ինք իմ յիշատակարանը անուան տակ կ'ամփոփէ, և ուրկէ մաս մը տեսանք մենք իր Ուիտաւորի յիշատակարանին մէջ:

Շահագրգռուիլ ճամբու տպաւորութիւններով Լէօի մէջ կ'երեւի թէ ինքնածին հետաքրքրութիւն մըն է: Այս բերման ազդեցութեան տակն է թերեւս որ ինք թարգմանած է Մարգովցիի Արարատի ուղեւորութիւնը, թարգմանուած դարձեալ՝ ուրիշ հայէ մը, Հ. Քերովէ Գուշներեանէ:

Ուղեգրութիւններ ըսելով՝ պէտք չէ հասկնալ անգլիացի ճանապարհորդի մը գրութիւնները՝ որ նոր յայտնութիւններ կ'ընէ հեռաւոր աշխարհներու մէջ, կամ Ֆրանսացի տուրիստի մը՝ որ ճամբու վէպեր կը գրէ դիւթող ոճով մը: Միշտ պէտք է հայկական և անձին չափովը աւանել, այս Լէօին որ չիկրնար շատ հեռու տեղերու համար ձգել Շուշիի, Թափառուսներ են, Շուշիի շուրջ, մօտ կամ աւելի հեռուն՝ մինչեւ Սիւնեաց քանի մը կողմերու: Այս տեղերուն մէջ ալ դեռ այնքան հին ու անձանթ բաներ կան նոր գտնելու ու յայտնելու համար: Բայց Լէօ ուղեգրական արշաւանք մ'ընելու համար ուրիշ պատրաստութիւն չունի բայց եթէ ինչ որ կարողացեր է կամ գիտէ նոյն տեղերու

մասին և սակաւ միջոցները փոխադրուելու:

Ինչպէս պիտի ընէ ինք ուրեմն չորս հարիւր էջէ աւելի հատոր մը լեցնելու համար, նկատելով մասնաւանդ որ երկիրը իր մեծ տարածութեան մէջ ամայի է, զուրկ ըլլալով շատ անգամ նոյն իսկ բուսական ու բնական երեւոյթներէ: Արդէն շատ բան պիտի ընէր եթէ միայն իր տպաւորութիւնները արձանագրէր վիպական ու բանաստեղծական գրչով մը: Բայց ինք միանգամայն ընկերարան մըն է, հնախոյզ մը, ազգագրող մը, պատմաբան մը, հրապարակախօս մը: Կը շահագրգռուի հին մնացորդներով, ժողովրդեան զրոյցներովը, անոց նիստուկացովը, վարք ու բարքովը, բնութեան տեսարաններովը, արկածներովը, և քաղաքակրթութեամբը՝ եթէ անոր կը հանդիպի իր ճամբուն վրայ: Այս հատորին մէջ էջեր կան գրուած Ազգագրական Հանդէսին համար, ուրիշներ՝ Աղբիւրին, ուրիշներ Տարազին, ուրիշներ Մշակին մէջ թերթօն կամ առաջնորդող յօդուած ըլլալու: Իմ Յիշատակարանը ոչ գիտութեան և ոչ արուեստի գործ մըն է, գործ մըն է գրուած անոնց համար որ կը հետաքրքրուին այն վայրերովը, կամ կրնան անոր մէջ գտնել շահեկան կէտ մը, աշխարհագրական, պատմական կամ ազգագրական:

Բայց դարձեալ իմ Յիշատակարանը ժողովրդեան համար ընթերցման գիրք մըն է, ոչ բոլորովին շահեկանութենէ զուրկ. գէթ մէջը հայերէն լեզուն կայ կամ քանի մը կարեւոր թելադրութիւններ տգէտ ու անճարակ գիւղացիին համար, որ անհաւատալի աղտեղութեանց մէջ կ'ապրի մեռցնելով բոլոր առողջարանական օրէնքները:

Ալ բարեկամ մը և տրիքուն մը ժողովրդեան, Լէօի հասարակական յօդուածները հնչուն շեշտ մը կ'առնեն որ կը կրնորէ ու կը թափանցէ ինչպէս սուր մը երիտասարդական ու կորովի ձեռքի մը մէջ: Զայնի այս թէմբը կը զգացուի մասնաւանդ Նիստողորթիւններ վերնագրուած յօդուած:

Ներու գեղեցիկ շարքին մէջ, Լէօ պատահաստ է աւելի լայն ասպարէզի մը մէջ նետուելու:

Երբ Արծրունի մեռաւ, 1892 զեկտեմբերին, Լէօ կրնար մտածել ո՞վ պիտի երթար անոր տեղը բռնել:

Մեծ մարդերու մահերը նոր հասնող սերունդի մը համար զխաղաղեցնող են:

Հ. Ն. ԱՆՈՐԿԵԱՆ

Շարունակելի

ՀՈՄԱՆԻԾ ԲԱՌԵՐ

ԱՄԵՆԱՀԻՆ բովը մ'է, բայց միշտ նորանոր մետաղներ ընծայելու պատրաստ, երբ խաղաղիչ ձեռք մը՝ քրքրող մտքէ մ'առաջնորդուած՝ ուզէ զայն պեղել և խառն զանգուածները դուրս հանել, զանոնք զատել ու զրտել ու զետեղել հասարակաց գիտութեան թանգարանին մէջ, ուսկից կարենան օգուտ քաղել հետաքնին այցելուներ:

Եթէ բառագիտութեան բովքը այսպիսի վիճակի մէջ կը ֆերկայանայ մեզի զարգացեալ ազգերու քով, որոնք հարիւրաւոր տարրներէ վեր պեղուեմներ կատարած են և անընդհատ ալ յառաջ կը վարեն աշխատութիւննին մինչև այսօր, ի՞նչ պէտք է ըսել ուրեմն մեր ազգին և լեզուին նրկատմամբ, որ իւր բառական այդ բովքը ոչ թէ միայն մինչև օրս չէ փորած ու խորցուցած, այլ հազիւ զայն ծածկող մամուլապատ հողը վրայնէ քերած ու մէկդի նետած է, կամ լաւ ևս՝ քերելու և մէկդի նետելու և փափաքելի բովքը բանալու աւելի կամ պակաս լրջութեամբ փորձեր միայն ըրած է:

Ազգեր մէջ դեռ չերեցաւ շատ ժամանակի վեր բաղձացուած այն թանգարանը՝ որ ի ցոյց դրուած ըլլային գէթ այդ եղած փորձերուն արդիւնները. ըսել կ'ուզեմ լոյս չտեսաւ դեռ այնքան փափաքուած